

<https://doi.org/10.52837/27382702-2021-34.2-04>

ԿՐԿԻՆ ՀԱՅՈՑ ԲԴԵՇԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹԻ ՄԱՍԻՆ*

Ալեքսան Հակոբյան

Բանալի բառեր՝ Գուգարք, Գարդման, բղեշխություն, կուսակալություն, Աղծնիք, Նուր-Արտաշրական, Կադմեացիք, Կորդուք, Կարկառ, Գորոզուայք, Միհրանեանք, Աղվանք, Բաղասական:

Հոդվածում քննարկվում է հայկական բղեշխություն-կուսակալությունների գլխավոր գործառույթի խնդիրը, և ցույց է տրվում, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է զինական: Այդ բղեշխություն-կուսակալությունների վրա էր դրված Հայոց թագավորության հարևան դաշնակից ոչ մեծ պետությունների արտաքին սահմանի պաշտպանության հիմնական պատասխանատվությունը, ընդ որում տվյալ հարցում բղեշխին էր ենթարկվում համապատասխան սպարտիկ պետության զինուժը: Արդյունքում Մեծ Հայքի առանձին բղեշխությունների ու իրենց հարևան պետությունների միջև նաև ձևավորում էին յուրահատուկ հարաբերություններ, որոնք երբեմն առաջացնում էին անջատողական միտումներ՝ թեժացված արտաքին ուժերի կողմից: Ցույց է տրվում նաև, որ IV դարում Հայոց Արևելից կողմանց կուսակալ իշխանությունները՝ Գարդմանացիք և Սյունիքից անջատված Գորոզուայք - «Գարգարացիք», Մեծ Հայքի արքայի անունից կոնկրետ բղեշխական զինական գործառույթներ էին իրականացնում Կուրի ձախափնյա Աղվանից և Բաղասականի թագավորությունների նկատմամբ՝ կրելով գլխավոր պատասխանատվությունը նրանց հյուսիսային սահմանների պաշտպանության համար Կովկասյան լեռների սահմանագծով և Դերբենդի անցքով:

Ինչպես հայտնի է, արաբական աղբյուրները Սասանյան տերության Կավատ և Խոսրով Անուշիրվան արքայից արքաներին են վերագրում (այսինքն՝ նրանց կամքին ու ժամանակաշրջանին՝ VI դ. առաջին կես) Այսրկովկասի երեք նշանավոր քաղաքների կառուցումը՝ «Ջարդաման»-ի (այսինքն՝ Գարդմանի¹), Սուղդաբիլի (այսինքն՝ Գուգարաց բղեշխության

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 05.12.2020 թ.: Գրախոսվել է՝ 24.06.2021 թ.:

¹ Այս քաղաքը կարելի է համարել ուշ «Ջարդախու» հորջորջումով հայտնի գյուղի հետ (հմմ. Ջարդախու - Ջարդաման): Ջարդախուի նոր կենտրոնից 2 կմ հարավ-արևելք ձգվող բլրաշարի վրա (թերևս՝ հենց բերդակիր, կոորդինատները՝ N.40°43'22,8,

կենտրոն Յուրտավի) և Կարկառի (Հարավային Արցախի Գորոզուաց կողմնապահ իշխանության հյուսիսում, XVIII դ. կառուցված Շուշի քաղաքից 3 կմ արևելք)²: Մեզ համար կարևոր է, որ այդ երեքը նշանակալի ռազմավարական («կողմնապահական բղեշխական») կենտրոններ էին՝ ուղղված ողջ Առաջավոր Ասիայի համար կենսական նշանակություն ունեցող Կովկասյան սահմանագծի պաշտպանությանը³:

Այս առթիվ ներկայումս կարելի է նշել, որ անկախ գրականության մեջ բղեշխական հաստատության մասին հնչած տարասեռ կարծիքներից (որ արտացոլում են տարբեր երկրների ու ժամանակների համար տարբեր աղբյուրներում արձանագրված դրանց գործառույթները⁴)՝ հարկ է նկատել, որ Հայոց բղեշխությունները (հաստատված դեռ Տիգրան Մեծի օրոք⁵ և տարբեր ինտենսիվությամբ գոյատևած մինչև Արշակունիների թագավորության բաժանումը IV դ. վերջին) կատարել են դասական կողմնապահական-կուսակալական փոխարքայությունների գործառույթը (մեր պատմիչների խոսքերով՝ «կողմնակալք», «սահմանապահք», «սահմանակալք»): Այն է՝ բղեշխն իրավասություն ունեւ թագավորի անունից և «թագաւորից յետոյ երկրորդի» (Ստրաբոնի խոսքով՝ *ὁ δευτερος*)՝ փոխարքայի պատվերով իրականացնելու վարչա-տնտեսական ու զինվորական կառավարումը տերության որոշակի սահմանային նահանգում՝ միաժամանակ, սակայն, իր *հրամանատարության տակ ունենալով* նաև դրա սահմանակից *կրտսեր դաշնակից* պետության ամբողջ զինական ուժն ու կրելով այդ երկրի *արտաքին սահմանի*

E.45°53'52,8, Alt.1342, խորհրդատվության համար շնորհակալ եմ հնագետ Գագիկ Սարգսյանին) պահպանվել են հին քաղաքագյուղի՝ միջնադարից եկող ավերակները (հմմ. **Կարապետյան** 2004, 517–518):

² Տե՛ս **Караулов** 1902: 17; **Караулов** 1903: 15-16; **Баладзори** 1927: 5-7; **Արաբ մատենագիրներ** 2005, 265-266; 448-449; 495; 560:

³ Տե՛ս դեռեւս **Սարգսեան, Յակոբեան** 2012, 43-44, 57-58:

⁴ Տե՛ս, օր.՝ **Toumanoff** 1963, 155-192; **Hewsen** 1988-1989 : 271-319; 1990-1991, 147-183; **Մանասերյան** 1999, 77-85; **Յարութինեան** 2001, սն. 97-180; **Хуршудян** 2003: 33-72; **Хуршудян** 2015: 21-68.

⁵ Տե՛ս **Marquart** 1901: 165–173; **Մարկվարտ** 1903, 1-5, 114-119; **Адонц** 1908: 283; **Կրկյաշարյան** 1966, 257-262: Ըստ Պլուտարքոսի մի հեգնալից պնդման՝ Տիգրան Մեծին միշտ ուղեկցում էին 4 արքայիկներ, որոնց շատերը համարում են հենց բղեշխներ: Տե՛ս **Plut. Luc. XXI, 6**; **Պլուտարքոս** 2001, 55 («Նրա մոտ շատ թագավորներ կային սպասավորի դրությամբ, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես պահում էր իր մոտ որպես ուղեկից կամ թիկնապահ. երբ նա գնում էր ծիով, նրանք ... վազում էին նրա կողքից, իսկ երբ նստած էր լինում և զբաղվում պաշտոնական գործերով, նրանք կանգնում էին նրա շուրջը, ձեռքները կրծքներին»):

պաշտպանության ողջ պատասխանատվությունը: Համարվում է, որ բղեշխի այդ յուրօրինակ ռազմա-վարչական հաստատությունը ձևավորվել է Իրանական տերության պետական համակարգում Պարթևների դարաշրջանում՝ գոյատևելով մինչև VI դարի Սասանյան արքա Խոսրով Անուշիրվանի ժամանակը¹, իսկ Մեծ Հայքի թագավորություն այն բերել է Տիգրան II-ն, ըստ ամենայնի՝ հենց արքայից արքայի իրավունքն ու պարտականությունները ստանձնելիս: Դրանից վաղ՝ Աքեմենյանների օրոք, Հերոդոտոսին և այլ հույն հեղինակների հայտնի էին Պարսից միապետի այն բարձրաստիճան զորական պաշտոնյաները՝ կոչված «արքայի աչք»՝ ὀφθαλμός τοῦ βασιλέου (ըստ Անտոնինո Պալիարոյի վերականգնման՝ հենց հին իրան. *pati-axš, որից՝ bitaxš և հայ. bdeašx²), որոնց նա իրենց զորախմբերով ուղարկում էր՝ վերահսկելու նահանգների սատրապներին³:

Ե դարի հայկական աղբյուրները գիտեին մեր երկրի *չորս* բղեշխությունների մասին, որպիսի թիվը, թերևս, արտահայտում էր նրանց վաղ՝ դասական վիճակը: Ըստ Ագաթանգեղոսի բնագրի՝ դրանք էին (հերթականության որոշ շեղումներով). ա) «Մեծ» կոչված Աղձնեաց բղեշխը Ասորիքի կողմում, այսինքն՝ որպես Օսրոյէնէ - Եդեսիայի թագավորության արտաքին սահմանի պաշտպանության պատասխանատու⁴; բ) Նոր-Շիրական կողմի բղեշխը, այսինքն՝ Կորճայք նահանգի արևելյան մասի՝ Կաղմէացիք կոչված գավառախմբի (կոչվում էր նաև՝ Ծաւղէք, Զաւ գաւառ և Զաբդիկէնէ⁵) իշխանը՝ Նոյր-Արտաշրական պաշտոնական անունով հայտնի ուշ անտիկ և վաղմիջնադարյան Ադիաբէնէ - Ասորեստան թագավորության կողմում⁶ (ըստ Դ դարի «Զօրանամակ»-ի՝ այդ իշխանին էր վստահված երկրի հարավային կողմի՝ «Հարավային

¹ Տե՛ս, օր.՝ Новосельцев 1980: 111; Хуршудян 2015: 60.

² Pagliaro 1929-1930: 160-168.

³ Her. I, 114; Հերոդոտոս 1986, 50: Հմմ. Хуршудян 2015: 26.

⁴ Ըստ Մովսէս Խորենացու գրանցած տեղեկանու (ինֆորմացիայի)՝ Աղձնեաց բղեշխները սերում էին հին Ասորեստանի արքա Սենեբերիմի տոհմից, Հայաստան եկած նրա որդի Սանասարից (Խորենացի 1913, գլ. Ա.Իգ, էջ 70–71: Մատենագիրք Հայոց 2003, 1814):

⁵ Կաղմէացիք - Զաւ գաւառ - Զաբդիկէնէ այս համադրման մասին տե՛ս Յակոբեան 2009, 290-293:

⁶ Ըստ Խորենացու պնդման՝ այդ սահմանագիծը Կաղմեացիներին վստահել էր դեռ Հայկյան Արամ նահապետը. «քանզի զարեւելեանն եւ զհարաւայինն նուաճեալ [Արամն], յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ. Սիսակեանցն՝ զարեւելս, եւ որք ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին» (Խորենացի 1913, գլ. Ա.ժդ, էջ 46; Մատենագիրք Հայոց 2003, 1790-1791):

Դռան», զորքերի հրամանատարությունը⁷); գ) Կորդվաց կամ Կորդովտաց իշխանը, այսինքն՝ Կորճայք նահանգի արևմտյան Կորդուք գավառի տերը Արուաստանի թագավորության (Beth-Arabaye, Միգդոնիա՝ Մծբին կենտրոնով) կողմում; և դ) Գուգարաց բղեշխը («որ Միս անուանեալ բղեաշխն»⁸) Մասքութների կողմում, այսինքն, ինչպես բոլորը համարում են՝ Վրաց և Աղվանից թագավորությունների՝ հյուսիսային տափաստանաբնակների դեմ ուղղված Կովկասյան լեռների պաշտպանական գծի պատասխանատուն⁹:

Տեղին հիշենք Ագաթանգեղոսի երկու բնագրերը. «Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ *զչորեսին* գահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ *բղեաշխքն կոչին*. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, եւ զերկորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց¹⁰ կողմանէն, եւ զերրորդն՝ յԱրուաստան կողմանէն, զչորրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն¹¹. զմեծ իշխանն Անգեղտան, եւ զթագադիր ասպետն...» (Հռոմ մեկնող «բագում

⁷ **Յակոբեան** 2011, 546 («Հարաւային դռնն է. / Ա. Կադմէացի - Ա՝ՎՄ [(13200) մարտիկ արք], / Բ. Կորդուացի - Ռ [(1000) մարտիկ արք]...»): Ուշագրավ է նաև, որ ըստ Եղիշեի՝ պարսից Հազկերտ II արքայի նամակները ստացել էին Հայքը, Վիրքը, Աղվանքը, Լփինքը, Ծաղէքը, Կորդուքը և Աղծնիքը (**Եղիշե** 1957, յեղ. Ա, էջ 10): Ըստ Պետրոս Պատրիկիոսի (**Petr.** 1860, fragm. 14՝ 298 թ. Մծբինի խաղաղության պայմանագրով Հռոմին անցած (տվյալ դեպքում՝ իրապես Մեծ Հայքի արքայի տիրապետության տակ մտած) անդրտիգրիսյան նահանգների հերթականությունն էր՝ Անգեղտուն, Ծոփք (Մեծ), Արզանէնէ, Կորդուք, Ծաղէք-Ջարդիկէնէ:

⁸ Արմագիում (Կորից հարավ) պեղված բղեշխների տապանատան մի երկլեզուեան (արամէերէն եւ յունարէն) վիմագրում Ձեվախաս բղեշխը կոչված է «կրտսեր» («Ζηουάχου τοῦ νευτέρου πικάζου»). Տե՛ս **Церетян** 1941: 23.

⁹ Ըստ Պատմահոր հայթայթած տվյալների՝ Գուգարաց բղեշխները սերում էին Աքեմենյան Դարեհ արքայի նախարար ոմն Միհրդատից (յաւելելով՝ «զոր ածեալ Աղեքսանդրի՝ թողու իշխան ի վերայ գերութեանն ի Վերիացոց [var. Իվերիացոց] ազգացն, զոր էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիդենոս պատմէ...») և Հայոց առաջին Արշակունի արքայ Վաղարշակի կողմից նշանակվել էին «ընդդէմ լերինն Կալկասայ կողմնակալ հիսիսոյ»՝ վարելու «զկողմնակալութիւն հիսիսային լերանցն եւ Պոնտոս ծովու» (**Խորենացի** 1913, գլ. Բ.ը, էջ 114; գլ. Բ.ժա, էջ 121; **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 1859–1860, 1867–1868): Հավելենք, որ ըստ «Ջորանամակ»-ի՝ Գուգարաց բղեշխին էր վստահված երկրի «Հիսիսային Դռան» զորքերի հրամանատարությունը՝ «ՏՇ [(4500) մարտիկ արք]»-ով (**Յակոբեան** Գահնամակ 2011, 542):

¹⁰ Ձեռագրերի մեծ մասում՝ «յԱսորեստանեաց», հունարենում ևս՝ «ἀπὸ τῶν τῆς Ἀσσυρίας μερῶν» (**Lafontaine** 1973: 336, § 164): Բայց դա հարկ է սրբագրել (կամ գոնէ ընկալել)՝ «յԱսորեաց»: Հմմ. **Անանուն**, Աշխարհացոյց 2013, սն. 148–151, 153–156, 167:

¹¹ Հունարեն թարգմանված է՝ «Մասքթաց Հոնաց». «ἀπὸ τῶν Μασσαχούτων Οὐννων μερῶν» (**Lafontaine** 1973: 336, § 164):

մեծամեծերի» ցանկում)¹²; «...գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն եւ զկուսակալս աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան, երկրորդ՝ իշխանն Աղծնեաց, որ է *Բղեշխն մեծ*, երրորդ՝ իշխանն մարդպետութեան իշխանութեանն, չորրորդ՝ իշխանն թագակապ իշխանութեան ասպետութեանն, հինգերորդ՝ իշխանն սպարապետութեան, զաւրավար Հայոց աշխարհին, վեցերորդ՝ իշխանն Կորդովտաց¹³ աշխարհին, եալթներորդ՝ իշխանն Ծոփաց աշխարհին, ութերորդ՝ իշխանն Գուգարացոց աշխարհին, որ *Միս անուանեալ բղեշխն*, ... մետասաներորդ՝ իշխանն Սինեաց աշխարհին...» (Կեսարիա մեկնող «Հայաստան աշխարհի ... ընտիրք, կուսակալք, կողմնակալք, հազարաւորք, բիրաւորք» 16 իշխանների ցանկում)¹⁴: Հմմ. Փալստոս Բուզանդի մոտ. «*Չայնու ժամանակաւ ասպտամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայոց նորա՝ մեծ իշխանն Աղծնեաց, որ անուանեալ կոչէր Բղեշխն, որ էր մի ի չորից՝ գահերէց, բարձերէց տաճարին արքունի*»¹⁵:

Ընդ սմին, պիտի արձանագրենք, որ վերոնշյալ գործառույթներով կուսակալությունների թվաքանակն ինչ-որ պահի էապես ավելացել է՝ թեկուզ և, գուցե, առանց *բղեշխություն* անունը ստանալու: Դա վերաբերում է և՛ հարավ-արևմուտքում Անգեղտան կուսակալությանը, որի վրա, ըստ «Ջորանամակ»-ի, դրված էր երկրի արևմտյան կողմի («Արեւմտեան Դռան») զորքերի, այդ թվում՝ Աղծնիքի զինուժի ղեկավարման պարտականությունը¹⁶, և՛ հյուսիս-արևմուտքում Սպերի Բագրատունյաց կուսակալությանը, որի մասին Ագաթանգեղոսի երկի «Գրիգորի վարք» կոչված տարբերակի՝ Լուսավորչին Կեսարիա ուղեկցող 16 իշխանների ցանկում ասված է մի կարևոր լրացումով. «չորրորդ՝ ասպետութեան իշխանը, որը *պաշտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և Ճանիքը [Τσάνων]*»¹⁷

¹² Ագաթանգեղոս 1909, գլ. ՃԻԶ, § 873, 459–460; Մատենագիրք Հայոց 2003, 1722–1723:

¹³ Ձեռագրերի մեծ մասում և Ուխտանես պատմիչի մոտ՝ «Կորդուաց» (նաեւ՝ «Կորդուացոց»):

¹⁴ Ագաթանգեղոս 1909, գլ. ՃԺԲ, § 795, 414; Մատենագիրք Հայոց 2003, 1683–1684:

¹⁵ Բուզանդ 1933, գլ. Գ.թ, 32; Մատենագիրք Հայոց 2003, 287: Հմմ. նաև Բուզանդ 1933, գլ. Դ.իդ, 149; Դ.ձ, էջ 166; Ե.ժ, 214; Ե.ժգ, 216; Մատենագիրք Հայոց 2003, 355, 364, 389, 390:

¹⁶ Տե՛ս Յակոբեան 2011, 541 («Արեւմտեան դուռն է. / Ա. Անգեղտուն - ՎՆ [(3400) մարտիկ արք], / Բ. Բղեշխն Աղծնեաց - Տ [(4000) մարտիկ արք]...»):

¹⁷ Տե՛ս Garitte 1946: 73; Յունարէն Վարք 1966, հ^ր Թ-ժ, 79; Ագաթանգեղոս 1977, 178, ծն. 44: Մեր ընդգծած լրացումը կա նաև «Վարքի» արաբերեն տարբերակում (գրչական սխալներով). «չորրորդ՝ իշխանն Ասպետաց՝ ըստ կոչմանն Ասպետ, որում յանձն էր

(այդ լրացումը հարում է Պատմահոր հաղորդմանը այն Բագարատ Բագրատունու մասին, որին Հայոց Վաղարշակ արքան նշանակել էր «ի ծայրս հայերէն խաւից կողմնակալ, իշխան բիրուց եւ հազարաց, յարեմպից կուսէ»¹⁸), ե՛ւ արեւելքում Սիւնեաց կուսակալութեանը, որին, ըստ «Զօրանամակ»-ի՝ վստահված էր երկրի արևելյան կողմի («Արևելեան Դոան») զորքերի հրամանատարությունը¹⁹ (դա փոխանցված էր նրան Մարդպետական կուսակալությունից²⁰), և՛ հատկապես հյուսիս-արևելքում, որի իշխանների համար Խորենացին Բ.ը գլխում օգտագործում է «կողմնակալ բիրաւոր» եզրույթը: Այս վերջին կողմում, ըստ ամենայնի՝ Գարդմանացիք իշխանությունը (Գարդման կենտրոնով, անտիկ շրջանում՝ Սակասէնէ եպարխիա²¹) պատասխանատու էր հարևան Աղվանից թագավորության, իսկ Գորոզուի կամ «Գարգարացիք» իշխանությունը (Կարկա՛ռ կենտրոնով)՝ Մասքթաց թագավորության (=Բաղասականի, մինչև Դերբենդի անցքը) արտաքին սահմանների պաշտպանության համար: Հենց այս վերջինի արքա Սանեսանի կենտրոնատեղի («ճամբար բանակին»)՝ Վատնեան դաշտ էր հասել ու այնտեղ եղերաբար նահատակվել Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Գրիգորիս Մանուկը, ով «...եհաս յեպիսկոպոսութիւն կողմանց Աղուանից եւ Վրաց»²² և ում մարմինը, ըստ Խորենացու և Փավստոսի տվյալների՝ իր աշակերտները վերադարձրին ու հուղարկավորեցին Հարավային Արցախի Հաբանդ (կամ Փոքր Սյունիք) գավառի Ամարաս ավանում:

պահպանութիւն լերանցն Կօսեաց եւ «Մ-տ-զ-ն»եանց [հմմ. Τσάων - Ա. Յ.]» (Մարր 1906: 115; Մառ 1911, 49; Жамкочян 2016: 164).

¹⁸ Խորենացի 1913, գլ. Բ.գ, 105: Մատենագիրք Հայոց 2003, 1851: «Վարքի» նշած բուն «Կովկասեան լեռների կողմերի» պաշտպանության պատասխանատվությունը Խորենացին վերագրում էր Գուգարաց բղեշխներին. «Իսկ ընդդէմ լերինն Կալկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ գմեծ եւ զհզար ազգն, եւ նահապետութեանն անուն կարդայ բղեաշխ Գուգարացոց, որ էր լեալ ի զաւակէ Միիրդատայ, Դարեհի նախարարի...» (Խորենացի 1913, գլ. Բ.ը, 114: Մատենագիրք Հայոց 2003, 1859-1860):

¹⁹ Յակոբեան 2011, 544 («Արեւելեան դուռն է. / Ա. Սիւնի - Ա՛ՔՆ [(19400) մարտիկ արք], / Բ. Ամատունի - Տ [(4000) մարտիկ արք]...»):

²⁰ Տե՛ս Մուշեղյան 2007, 219-221:

²¹ Գարդմանացիք - Սակասէնէ համադրման մասին մանրամասն տե՛ս Հարությունյան 1994, 260: Յակոբեան 2009, 416-417:

²² Բուզանդ 1933, Գ.ե, 22: Մատենագիրք Հայոց 2003, 281 (նաեւ՝ «...ի հնգետասանամենից եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այսինքն՝ սահմանացն Մասքթաց»):

Վերջինս, անշուշտ, Գորոզուի իշխանության հոգևոր կենտրոնն էր, որի եկեղեցու հիմքերը հասցրել էր օծել Գրիգոր Լուսավորիչը²³:

Հարկ է նկատել, որ սահմանակից կրտսեր դաշնակից երկրի արտաքին սահմանի պաշտպանությունն իրականացնելու դիմաց բղեջխություն-կուսակալությունները հաճախ իրենց *վարչական* կառավարման տակ էին ստանում այդ երկրի բուն տարածքի մի սահմանային կտոր: Հայաստանի հյուսիսում դա վերաբերում է նախ և առաջ Գուգարքին կցվող երեք՝ Մանգլեացփոր, Բողնոփոր և Քուիշափոր գաւառներին: Դրանք «Աշխարհացոյց»-ի մի բաժնում՝ Վիրքի նկարագրության մեջ, նշվում են իբրև *Հայոց երկրից հանված* գավառներ («Եւ զՄանգլեացփոր, եւ յՍանջուղէ քաղաք ի Քուիշափոր, եւ յՍողնոփոր, մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏրփխիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակդ ի Հայոց հանէ»), իսկ մյուս բաժնում՝ Գուգարք նահանգի 9 գավառների ցանկում, այդ «փորակները» չեն յիշատակում («Ունի գաւառս *ինն*. զՁորոփոր, զԿողբափոր, զԾոբափոր, զՏաշիր, զԹոեղս, զԿանգարս, զՋաւլախս Վերի, զԱրտահան, զԿալարճս: ... Ունին արդ Վիրք՝ *հանեալ ի Հալլոց*»)²⁴: Ընդ որում՝ հավանաբար, հայ բղեջխների կառավարման տակ գտնվող այդ երեք գավառների տարածքը հյուսիսում մի պահ հասնում էր Կուր գետին, որի ափին՝ Արմազիում, ձևավորվել էր նրանց տոհմական գերեզմանատունը²⁵:

Հայաստանի հարավ-արևելյան կողմում, ըստ ամենայնի՝ բղեջխական կողմնապահության նույն գործառույթի հետ էր կապված Ատրպատականի հարակից մասում հայ Արշակունիների «Ձեռական իշխանութեան» հարափոփոխ կարգավիճակի դեպքը²⁶. այն հաճախ ստանում էր Ատրպատականի սահմանների պաշտպանության համար ևս պատասխանատու դարձող Հայոց թագավորը: Դրան նման էր հարևան Պարսկահայք նահանգի Հեր և Ջարևանդ գավառների կարգավիճակը, որոնք Իրանի արքաները մի հակառակ տրամաբանությամբ երբեմն տալիս էին Հայոց սահմանների պաշտպանության համար ևս պատասխանատու կարգվող Ատրպատականին: Դրա հետքը կա դեռ անտիկ շրջանում. ըստ Ստրաբոնի՝ Հուլիոս Կեսարը և Անտոնիոսը Ք. ա. I դ. 40-

²³ **Բուզանդ** 1933, Գ.գ. 7: **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 283, 2011: **Խորենացի** 1913, գլ. Գ.գ. 260: Վերջին մտքի համար մանրամասն տե՛ս **Акопян** KB 1987: 72-81.

²⁴ Տե՛ս **Անանուն**, Աշխարհացոյց 2013, սն. 118-119 եւ 142:

²⁵ Տե՛ս **Церетели** 1941: 23.

²⁶ Վերջինիս մասին ամփոփ տե՛ս **Հարությունյան** 1988, հ^մ 3, 56-67, հ^մ 4, 44-60:

ական թթ. հանել էին Συμβάκη կոչուած գավառը (հմմ. Քարաշամբ, Շամբի ձոր Զարեանդում) Հայոց Արտավազդ II-ի թագավորությունից ու հանձնել Ատրպատականի ավելի հնազանդ արքային²⁷:

Հայաստանի հարավային և արևմտյան կողմերում նույն բղեշխական գործառույթի հետ են կապված թվում Օսրոյէնէի (Եդեսիայի) Աբգարների թագավորությունը և Փոքր Հայքն ու կապադովկիական ինչ-ինչ շրջաններ Մեծ Հայքի արքաների հետ կապելու դեպքերը, Աղծնիքին հարևան՝ «Միջագետք Հայոց» կոչված և ավելի արևելք ընկած՝ Կադմէացիքին հարևան Մահկերտուն, Նիխորական, Դասն երկրամասերի վերաբերյալ մեր մատենագիրների պատկերացումները: Հիշենք, թե ինչպես էր Խորենացին ներկայացնում Մեծ Հայքի մաս եղած «Միջագետքի»²⁸ կորուստը. «Բայց թիկունս առնելով Երուանդայ [Վերջինի - Ա. Յ.] զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանու եւ Տիտոսի, թողլով ի նոսա զՄիջագետս»²⁹: Փավստոս Բուզանդի խոսքերով՝ Հայոց Պապ արքան Վաղես կայսրից պահանջել էր և՛ Կեսարեան, և՛ Եդեսիան («...եթէ Կեսարեաւ հետ՝ եւ տասն քաղաք մեր լեալ է,

²⁷ **Strab.** 1915-1925, XI, 13, 2; **Ստրաբոն** 1940, 47: Ի դեպ, սրան որոշ նմանություն է ունեցել նաև Հռոմի սահմանային ռազմա-վարչական համակարգը: Ըստ Խորենացու՝ Տրդատ Մեծի մահվանից հետո Կոստանդին Մեծի «պալատի յարդարիչ», Արևելքի զորավար Անտիոքոսը բանակով մտել է Հայաստան, գահին դրել Խոսրով Կոտակին, նշանակել երկրի չորս կողմերի զորագնդերի սպարապետներին («Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զարավար արեւմտեան գնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջնորդ Վրաց եւ բղեշխ Գուգարացոց, սպարապետ հիւսիսային զարուն. երրորդ՝ Վահան նահապետ Ամատունեաց, զարավար արեւելեան գնդին. չորրորդ՝ Մանածիրո նահապետ Ռշտունեաց, սպարապետ հարաւային զարուն»), նրանց տալով «զիրաքանչիր զարս», Գաղատական գնդով ամրապնդել է արևելյան սահմանը («ունել պահ յարքայէն Պարսից»), ապա շարժվել Փայտակարանում ապստամբած փոխարքա Սանատրուկի դեմ (**Խորենացի** 1913, գլ. Գ.ե-գ, 261-263): Ըստ Բ. Հարությունյանի՝ «Արդէն հռոմէական կայսր Սեպտիմիոս Սեւերոսի օրօք, Հայաստանի ու Հռոմի միջեւ կնքուած պայմանագրի համաձայն՝ Հայոց թագաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ նրա ազդեցութեան ոլորտում գտնուող Իբերիայի եւ Ալբանիայի թագաւորութիւնները, ներառուեցին Կապադովկիայի ռազմապաշտպանական համակարգի մէջ» (**Արտյոնյան** 2001: 25): Ուշագրավ փաստ է նկատել նաև Հ. Հարությունյանը. Կապադովկիայի ստրատեգոս և պատմիչ Արրիանոսն իր մի երկում գրել է, որ իրենից առաջ (Բ դարի 30-ական թթ.) տեղի բանակում հայկական զորաջոկատ է եղել (**Перевалов** 2010: 178 /Диспозиция..., § 29/, հ մ մ. **Արտյոնյան** 2015: 236), ինչը կապված է թվում Հռոմի այդ արևելյան պրովինցիայի ունեցած կողմնապահական-«բղեշխական» գործառույթի հետ:

²⁸ **Խորենացի** 1913, գլ. Բ.լգ, 151-156; գլ. Բ.լգ, էջ 160: **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 1899-1905, 1908:

²⁹ **Խորենացի** 1913, գլ. Բ.լլ, 164 : **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 1913:

արդ՝ ի բաց տո՛ւր, եւ զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց, արդ՝ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել, տո՛ւր ի բաց, ապա թէ ոչ, կռուիմք մեծաւ պատերազմաւ»³⁰: Սրանց հարում է Սեբեոսի կողմից Վահրամ Չուբինին վերագրված պատկերացումը Հայոց երկրի հյուսիսային, հարավային և արևմտյան սահմանների մասին («Եւ թողում ձեզ զերկիրն ամենայն Հայոց մինչեւ ցԿապկոհ եւ ցղուռն Աղուանից. եւ յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրծուին [*իմա՛ Մծբին - Ա. Յ.*] եւ զՆոր Շիրական մինչեւ ցսահմանս Տաճկաց, զի *առ նախնեաւքն իսկ ձեզ լեալ է. եւ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցԿեսարիայ Կապադովկացոց»*)³¹: Ասորիքի հանդեպ հավակնությունների մասին մի վիպական-նովելային պատում ունի Հովհան Մամիկոնյանը. «Իսկ նա ասէ [*Հայոց իշխան Սմբատը Սուրէն Պարսից զօրավարին - Ա. Հ.*]. «Հաւանեմ տրոցդ. բայց հարիւր եւ ութսուն հազար դահեկանի, որ փայտ են տարեալ ի Քարքէոյ, եւ ԴՃՌ դահեկանի, որ խոտ են կերեալ ի դաշտէդ, եւ ԿՌ դահեկանի, որ զեղն եւ զեղջերու եւ զնապաստակ երկրիս որսացեալ են եւ կերեալ, զհացի եւ զջրոյ գինն թողում, բայց զանոյշ *գինին Ասորոց* եւ Սալնայ եւ Մորխայ այս երկու տարի է, որ յինէն կտրեալ էին եւ ինքեանք արբին, զայն թող տա՛ն»³²: Ուշագրավ է նաև, որ ըստ Թովմա Արծրունու հաղորդած պատումի՝ Սանասարից սերվող, այսինքն՝ Աղծնիքի իշխանները, որ մասնակցել էին Կյուրոս I արքայի հաղթական պատերազմներին, նրանից որպէս պարգև ստացել էին «զՏմորիս ամրոցաւն եւ *զգեպափնեայսն Նինուէի»*³³:

Բղեջխական-կուսակալական գործառույթի յուրօրինակությունը հիմք էր դառնում նաև որոշակի սերտության հարաբերությունների ձևավորման համար Հայոց տվյալ նահանգի և նրա հարևան դաշնակից պետության միջև՝ առաջացնելով երբեմն հիմնավոր, երբեմն անիրական ու կռվախնձորային փոխադարձ հավակնություններ (օր.՝ «Միջագետք Հայոց» երկրամասի, Գուգարք նահանգի, Հեր և Զարեվանդ գավառների կամ Ատրպատականում հայ Արշակունիների «Ձեռական իշխանութեան» դեպքերում): Այդ սերտությունը, ընդհուպ մինչև իրար անունով կոչվելը

³⁰ **Բուզանդ** 1933, գլ. Ե.թ, էջ 235: **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 401: Այս տեղեկութեան արժեւորման առումով տե՛ս **Հարությունյան** 1998, 69-70:

³¹ **Սեբիոս** 1939, գլ. Թ, 39: **Սեբէոս** 1979, 78:

³² **Յովհան** 2005, գլ. Է, 1093:

³³ **Թովմա** 1887, գլ. Ա.Ե, 39: **Թովմա** 2006, 47: **Թովմա** 2010, 484: Արծրունյաց պատմիչի այս պնդման արժեւորման համար տե՛ս **Հարությունյան** 1998, 88-89:

(Գուգարաց բղեշխը՝ «իշխան Վրաց», Կադմեաց կողմնակալությունը՝ «Նոր Շիրական = Նոտ-Արտաշրական») նաև պատճառ էր դառնում Հայոց կենտրոնական իշխանության թուլության պահերին նրա դեմ համատեղ ելույթների համար, որպես կանոն՝ հրահրված օտարի, առավելապես՝ Սասանյանների կողմից: Հյուսիսում նման մի համատեղ ապստամբություն նկարագրելով («...յետ սորա Գուգարաց բղեաշխն, եւ յետ սորա Ձորայ գաւառին տէրն, եւ Կողբայ գաւառին տէրն [ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ], եւ ընդ նոսա՝ Գարդմանաձորոյ տէրն»)՝ Փավստոս Բուզանդը նշում է Գարդմանի ու հարևան մի քանի գավառների միանալը Աղվանից թագավորությանը և ապա պատժվելը սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի կողմից («Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից... Եւ թափէր ի նոցանէ զբազում գաւառս, զոր *հարեալ էր նոցա ի նոցանէն*. զՈւտի, զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանայ, զԿողթ եւ այլ, որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս եւ յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին. եւ ի գլխաւորացն բազումս սպանանէին»)՝³⁴:

Ընդ սմին, Սասանյան տիրակալները Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանման և 428 թ. Արշակունիների թագավորության վերացման պահերին ինչ-որ ժամանակով պահպանեցին նախկին հայկական առանձին բղեշխություններ ու կուսակալություններ (մասնավորապես՝ երկրի հյուսիսում)՝ հարևան երկրների արտաքին սահմանների պաշտպանության և զորական առումով նրանց նկատմամբ որոշակի գերակայության իրենց ավանդական գործառույթներով: 428 թ. իրենց ստեղծած Աղվանից մարզպանության մեջ Սասանյանները մտցրեցին ոչ միայն այդ պահի Աղվանից թագավորությունը (Կուրի ձախափնյակում) ու նրանից արևելք ընկած ծովափնյա շրջանները (որոնք անտիկ Ալբանիա թագավորության մաս էին կազմում՝ Մասքուք, Բաղասական ևն), այլև Կուրի աջափնյա Ուտիք հայկական նահանգը կամ առնվազն նրա հյուսիս-արևմտյան կեսը կազմող Գարդմանացիք իշխանությունը (աշխարհացոյցյան չորս գավառներով՝ Գարդման, Շակաշէն, Տուս-Քուստակ, Աղուէ), որը պահպանում էր իր նախկին կուսակալական գործառույթների գոնե մի մասը՝³⁵: Այդ նույն ռեֆորմով ստեղծվեց նաև Սասանյան տերության

³⁴ Բուզանդ 1933, գլ. Դ.ծ, 166; գլ. Ե.ժգ, 215: Մատենագիրք Հայոց 2003, 364, 390:

³⁵ Ուտիքի հարևան Արցախ նահանգի տարածքն Աղվանից մարզպանության մեջ մտցվեց ավելի ուշ՝ 450-451 թթ. (տե՛ս Հարությունյան 1976, 77-95: Арутюнян 1976: 19-35; Акопян 1987, 109-114; Семенов 2002: 14; Mutafian 2012, t. I, 278): Իսկ 428-431 թթ. միջև Մաշտոցն

Վիրք - Վարջան մարզպանությունը, որի մեջ մտցվեցին Վրաց թագավորությունը և Գուգարաց բղեշխությունը, ընդ որում՝ վերջինը Մեծ Հայքի Արշակունիների թագավորության կազմից հանվել էր նրա 387 թ. բաժանումից հետո, թեպետ շարունակել էր պահպանել իր կուսակալական գործառույթը Կովկասյան լեռների սահմանագծի պաշտպանության առումով՝ կազմելով հարևան Վիրքի հետ միասին Սասանյան տերությանը ենթակա նախամարզպանական շրջանի մի յուրօրինակ վարչա-տարածքային *զույգ*³⁶: Ողջ V դարի ընթացքում այդ զույգի բաղադրիչները պայքարեցին միմյանց դեմ իրական գերիշխանության համար, ինչը լավագույնս արտացոլել է Գուգարքի Վարսկէն (Վազգէն) բղեշխի Շուշանիկ տիկնոջ նահատակության պատմությունը³⁷: Թվում է, թե նման պայքարը նշմարվում է նաև հարևան Աղվանքում³⁸: Ընդ սմին, այդ պայքարի լուծումը տվեցին իրենք՝ Սասանյանները՝ դարավերջին ընդարձակ մարզպանական լիազորությունները վերապահելով թագավորներին՝ Վրաց մարզպանության մեջ Վախթանգ Գորգասալին, Աղվանից մարզպանության մեջ՝ Վաչագան II Բարեպաշտին: Ճիշտ է, դա տևեց լոկ մի քանի տասնամյակ, և 523 թ. Կավատ արքայից արքայի մի նոր ռեֆորմով երկու երկրներում էլ թագավորական իշխանությունը վերացվեց³⁹:

իր երկրորդ հյուսիսային ուղևորության ընթացքում, ըստ Կորյունի մանրամասն տեղեկանու, առանձին է այցելում մի կողմից՝ Կուրի ձախափնյա Աղվանից թագավորություն (հյուրընկալվելով Արսվաղեն-Եսվաղեն թագավորին և Աղվանից Երեմիա ու Բաղասականի Մուշեղ եպիսկոպոսներին), մյուս կողմից՝ աջափնյա Գարդմանաձոր (հյուրընկալվելով տեղի Խուրս իշխանին): Տե՛ս **Կորին** 1941, գլ. ԺԷ, 70-72, գլ. ԺԸ, 72; **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 246-247: Նոյն կերպ նա առանձին է այցելում նաև Վրաց թագավոր Արծիվղին (Արչիլ) և Գուգարքի Տաշիր գավառում Աշուշա բղեշխին (**Կորին** 1941, գլ. ԺԸ, 72; **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 247): Այս ուղևորությունների ճշգրիտ ժամանակագրության և պատմական ենթատեքստի մասին հատուկ տե՛ս **Յակոբեան** 2006, 122-131; **Յակոբեան** 2020, 86-91:

³⁶ Այդ յուրօրինակ զույգի բնութագրիչները (պարամետրերը) դեռ արժե լրացուցիչ հետազոտել:

³⁷ Տե՛ս **Մուրադյան** 1996: Հմմ. **Очерки истории Грузии** 1988: 63, 70, 493.

³⁸ Տե՛ս ստորև, ծն. 50:

³⁹ Վրաց թագավոր Գուրգենի գահընկեց արվելը մասնագետները մոտավորապես 523-ով են թվագրում Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայության հիմքով (**Proc.** 1954, De bello Pers. I, 12, 4-14; **Պրոկոպիոս Կեսարացի** 1967, 154; **Очерки истории СССР** 1958: 251; **Очерки истории Грузии** 1988: 141-143; **Տեր-Պետրոսյան** 1981, 110-111): Վերջին տարիներին այդ հիմքերին արդեն միացել են նաև դրամագիտական տվյալները: Տե՛ս **Gurnet** 1993: 5; **Хуршудян** 2003: 190-193; **Յակոբեան** 2020, 108-109:

Ավարտելով բդեշխական-կուսակալական յուրահատուկ գործառույթի այս քննությունը՝ կարելի է մեր եզրակացությունների լույսի ներքո նորովի անդրադառնալ նաև Հայոց Արևելից կողմանց Գարդմանացի իշխանատոհմին հետագայում տրված «Միհրական/Միհրանեան» անվան (ըստ Մովսես Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Բ.Ժ գլխի տոհմագրության) իրական պատմական հիմքերի գոնե համառոտ դիտարկմանը⁴⁰: Այժմ կարելի է առավել հավանական համարել, որ V-VI դարերի ընթացքում Գարդմանացի Հայկազուն տոհմը⁴¹ կամ նրա մի ճյուղը, թերևս, խնամիական և դավանափոխության ճանապարհներով որոշակի մերձեցում է ունեցել Սասանյան տերության մեջ Կովկասյան սահմանի պաշտպանության լիազորության կարևոր իրագործող, ծագումով պարթև, բայց Ատրպատականում հաստատված *Միհրան*

⁴⁰ **Դասխուրանցի** 1983, գլ. Բ.Ժ, 170–172, գլ. Գ.իբ/իգ/, 338–339: Ըստ այս տոհմաբանական ավանդապատումի, որը, անկախ մերօրյա գրականության մեջ դեռ առկա մտայնություններից՝ լիովին վիպական է (մանրամասն տե՛ս **Յակոբեան** 2014, 109-113), իբրև թե «Միհրանեան» տոհմը սերում էր Սասանյան Խոսրով II Ապրուէզ արքային (590-628 թթ) «ազգակից» ոմն Միհրանից, որը Բնդոյի ու Վստամի 595 թ. խռովության ճնշումից հետո 30 հազ. «երդով» փախել էր հյուսիս, բայց խազարների մոտ չհասած՝ Խոսրովի ներման «հրովարտակով» հաստատվել էր Գարդման գավառում, ուր դավադրաբար սպանել էր տեղի 12 Առանշահիկ իշխանների՝ գրավելով նրանց հողերը, իսկ Միհրանի թոռան որդի Վարդանն էլ (ով արդէն քրիստոնեություն էր ընդունել) իբրև թե նոր հաշվեհարդար էր տեսել «Առանշահիկների» հետ՝ կենդանի թողնելով լոկ իր փեսա Զարմիրին:

⁴¹ Մեծ Հայքում Պարթև Արշակունիների թագավորությունն ավանդաբար Ք. ա. II դարում հաստատած Վաղարշակը (որի կերպարի տակ իրապես հանդես է գալիս առավելաբար Ք. հ. I դ. արքա Տրդատ I-ն, հմմ., օր.՝ **Адонц** 1908: 431-433), ըստ Մովսես Խորենացու՝ Հայաստանի հյուսիս-արևելքի «կողմնակալ բիրատր» էր նշանակել Հայոց նահապետ Հայկից սերող և Սիսական նահանգը խորհրդանշող Սիսակի սերնդից ոմն Առանի, ումից էլ ծագել էին Կուրի աջափնյա Ուտիք և Արցախ նահանգների տարածքի՝ պատմիչի ժամանակի չորս իշխանատոհմերը՝ Ուտէացոց (*var.* Աւտէացոց), Գարդմանացոց, Ծաղէացոց (*var.* Ծովղէացոց) և Գարգարացոց («Զօրանամակ»-ում կոչված՝ Գ[ո]ր[ո]զնունի, իսկ «Ներսէսեան գահնամակ»-ում՝ Գորոզուայք. տե՛ս **Յակոբեան** 2009, 281-282; **Յակոբեան** 2011, 537-538, 546, հմմ. **Հակոբյան** 1982, 122-123), ընդ որում՝ Սիսակի «աղու» (=«քաղցր», «մեղմ») մականունից էր այդ տարածքն անվանվել «Աղուանք»: Ի դեպ, Պատմահորից քաղելով այս պատումը՝ Մովսես Դասխուրանցին իրեն բնորոշ հերթական շեղումներն է կատարել. օր.՝ «Աղուանք»-ի մեջ ընդգրկել է նաև Կուրի ձախափնյա, կովկասահայաց տարածքները՝ դրանց թեթևորեն վերագրելով այն, ինչ իր աղբյուրը գրում էր Եգերքի ու Վիրքի հյուսիսակողմերի մասին (հմմ. **Խորենացի** 1913, գլ. Բ.գ, 108-109: **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 1854), իսկ Սիսակի «աղու» մականունն էլ հատկացրել է Առանին (**Դասխուրանցի** 1983, գլ. Ա.դ, 8):

ազնվատոհմի հետ: Այս վերջինի մի քանի ներկայացուցիչներ լավ հայտնի են հայկական, վրացական և ասորական աղբյուրներից. օր.⁴² Վարդանանց դեմ պատերազմող Միհրներսեհը, 484-ին մի քանի ամիս Հայոց մարզպան եղած Շապուհ Միհրանյանը, Գրիգոր Ռաժիկ նահատակը Միհրան տոհմից⁴², Ատրպատական շահրի մարզպան և Իրանի գահի հավակնորդ Վահրամ Չուբինը ևն: Նշված մերձեցման շնորհիվ Գարդմանացի իշխանների ձեռքում պիտի մի պահ կենտրոնացած լինեին Կովկասյան ողջ սահմանի (Բաղասականով, Աղվանքով և Վիրքով) պահպանության պատասխանատվությունը, որը նախկինում նրանք կիսում էին (այդպես նաև՝ հետագայում) Գուգարքի բղեջխների, Սյունիքի և նրան ենթակա Գորոզուի «կողմնապահ» իշխանների հետ: Պետք է նկատի ունենալ, որ «Պատմութիւն Աղուանից»-ից լավ հայտնի՝ VI դ. սկզբների գործիչ Վարդան Քաջ Գարդմանացու⁴³ Արմայել պապի հայր և «առաջին Միհրանեան» Միհրան/Միհրը⁴⁴ մեծ հավանականությամբ կարող է նույնացվել Եղիշեի ու Մովսես Դասխուրանցու երկերում հիշված V դ. կեսերի անցքերի մասնակից, «Ճորայ մարզպան» Սեբուխտ

⁴² Նրա մասին տե՛ս **Hoffmann** 1880: 78–86; **Гонладзе** 1979: 14-17; **Յակոբեան** 2000, սն. 146-149, 177-178; **Յակոբեան** 2009, 162-166:

⁴³ «Պատմութիւն Աղուանից»-ում առաջին Աղվանից իշխան Վարդազ Գրիգորի պապ և Վաչագան Բարեպաշտ արքայի (485-523 թթ.) նախարար Վարդան Քաջի մասին ասվում է. «...որ հաւատացեալ ի Քրիստոս» (գլ. Գ.իբ /իգ/, էջ 339), սակայն ճիշտ կլինեին համարել, որ նա *վերադարձել էր քրիստոնեությանը՝ շնորհիվ հավատափոխների/պրոզելիտների նկատմամբ Սասանյան Վաղարշ արքայից արքայի (484-488 թթ.) մոտեցման անօրինակ մեղմացման*: Վարդանի անունն առկա է Վաչագանի հրավիրած Աղուէնի ժողովի մասնակիցների ցանկում («Վարդան Քաջ՝ Գարդմանայ տէր», գլ. Ա.իգ, 94), որի հարաբերականորեն ճշտված ժամանակը պիտի համարել 510-ական թթ. Միջակայքը (**Յակոբեան** 2020, 105, 163): Հմմ. նաև երկի Գ.Ժ գլխում, որը 704 թ. փաստաթուղթ է. «Վախտանգ ի Վարազմանեան, եւ նախնի է սոցա Քաջն Վարդան ի Միհրական տոհմէն, որ յաւուրս Վաչագանայ Աղուանից արքայի յԱղուէն ժողովոյն յարքայէն նախագահ եղեալ՝ բնաւորեցաւ ի Գարդման»։ մեր ընդգծած բառերից երևում է Գարդմանի իշխանի բարձր կարգավիճակը: Վարդանը երկիցս կոչված է նաև Գարդման բերդի շինող («Վարդ ծնաւ զՔաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս»); «Քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս, եւ որ [առկայ ՁՁ գրչական վրիպակով՝ «ոչ» - Ա. Յ.] շինողն Գարդման բերդոյ»։ **Դասխուրանցի** 1983, գլ. Բ.Ժ, 172: գլ. Գ.իբ /իգ/, 339, հմմ. **Акопян** 1987: 160-161), և հիշում ենք, որ արաբ հեղինակները Կավատին ու Խոսրով Անուշիրվանին էին վերագրում Գարդմանի («Ջարդաման քաղաքի») կառուցումը:

⁴⁴ Աղբյուրում նրան է վերագրված Միհրավան քաղաքի կառուցումը (**Դասխուրանցի** 1983, գլ. Բ.Ժ, 171):

- Մերսերուխտի⁴⁵ և վրաց աղբյուրների՝ «Ռանի էրիսթա»⁴⁶ Բերզաբող - Բորզաբող - Բարզաբող - Վարազ-Բակուր - Վարզաբակի հետ (Սերուխտի և վերջինիս նույնացման հնարավորությունը նկատել է արդեն Իգոր Սեմյոնովը⁴⁷): Իսկ դա նշանակում է, որ այդ «առաջին Միհրանեանը» իր ժամանակով լիովին կարող էր լինել հաջորդը Մաշտոցին 428-430 թթ. միջակայքում մեծարող Խուրս Գարդմանացի «Հայկազուն» քրիստոնյա իշխանի: Իբրև դրան զուգորդվող զուգահեռ՝ հարևան Գուգարքում հավատամոռ Վարսկէն/Վազգէնը որդին էր Մաշտոցի աջակից Աշուշա բարեպաշտ բղեշխի:

Ի դեպ, ինչպես ուշադիր նշմարել է Ի. Սեմյոնովը, «Վրաց դարձ»-ի անանուն հեղինակը Բորզաբող-Բարզաբողին կոչում է «պիտիախշ», այսինքն՝ *բղեշխ*⁴⁸: Ուշագրավ է նաև հետազոտողի հաջորդ դիտարկումը. «...հենվելով այն փաստի վրա, որ մի քանի տարի առաջ Վասակ Սյունին կրում էր Քարթլիի մարզպանի տիտղոսը⁴⁹, կարելի է բավականին վստահ խոսել այն մասին, որ նույնպիսի տիտղոս էր կրում նաև Բորզաբողը, քանի որ Աղվանից թագավորությունն իրենից ներկայացնում էր Սասանյան պետության նույնպիսի սահմանային մարզ, ինչպիսին Քարթլիի թագավորությունն էր, իսկ մարզպան տիտղոսի բառացի նշանակությունն է՝ «սահմանի (սահմանային մարզի) պահպան»։ Կարելի է բերել նաև մեկ այլ փաստարկ. այն տարածքները,

⁴⁵ Եղիշէ, յեղ. Գ, 70-71, 77: **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 599-600, 606 («Եւ ահա յետ աւուրց բազմաց եկն եհաս հազարապետն Աղուանից սուրբ Եպիսկոպոսաւ աշխարհին, ... ասելով. «Գունդն Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց, դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր...»: ... Զայս գրեաց եւ եցոյց մարզպանին, որում անուն էր Սերուխտ: Իսկ նա իբրեւ լուսւ գայս ամենայն քաջալերս ի Վասակայ, ... ոչ եկաց մնաց ի կողմանս Ճորայ, այլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զարու իւրոյ եւ փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն»); **Դասխտրանցի** 1983, գլ. Բ.բ, 113-114: Ի դեպ, Եղիշէի ձեռագրերի «Սերուխտ» ընթերցումը ևս, գուցե, պետք է վերականգնել «Մերսերուխտ» (արդյո՞ք <ՄԵ[հ]ր-Սերուխտ) հիմք ընդունելով պատմիչի դրվագը Ժ դարում բառացի արտագրած Մովսես Դասխտրանցու բնագիրը, քանի որ վերջինս այլ աղբյուրներ ուղղակի չի ունեցել (հմմ. **Ակինեան** 1970, 59; **Սվազյան** 1972, 202-203; **Каграманян** 1987: 9; **Акопян** 1987: 202).

⁴⁶ Տե՛ս **Джуншер Джуншеряни** 1986: 58, 60.

⁴⁷ **Семенов** 2007: 50-51. Հավելենք, որ ըստ վրաց պատմիչի՝ Վարազ-Բակուրի դուստր Սազդուխտը դարձավ Վրաց Միրդատ արքայի կինը և Վախթանգ Գորգասալի մայրը (**Джуншер Джуншеряни** 1986: 58-60; **Մելիքսեթ-Քեկ** 1934, 188):

⁴⁸ Տե՛ս **Обращение Грузии** 1989: 28. Հմմ. **Семенов** 2007: 41.

⁴⁹ Տե՛ս **Փարպեցի**, գլ. Բ.խե, 83; **Մատենագիրք Հայոց** 2003, 2279 («...եւ ես մինչ Վրաց մարզպանն էի եւ դուռն Աղուանից յիմում ձեռինն էր՝ բազում զարագլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ եւ երդմամբ»):

որտեղ կառավարում էին Վասակը և Բորգաբողը, Վարահրան V-ի ժամանակ իրենցից միասնական կուսակալություն էին ներկայացնում, իսկ քանի որ Հազկերտ II-ի ժամանակ այն երկու մասի էր բաժանվել, և այդ ընթացքում Վասակին մարզպանի տիտղոս էր շնորհվել, ապա տրամաբանական կլիներ համարել, որ նույնպիսի տիտղոս էր ստացել նաև Բորգաբողը»⁵⁰: Այսինքն՝ նույն ինքը՝ Սեբուխտ - Մերսեբուխտ Գարդմանացի «Ճորայ մարզպանը»:

Այսպիսով՝ ներկայումս կարող ենք մեծ հավանականությամբ համարել, որ հայկական բղեջխություն-կուսակալությունների գլխավոր գործառույթը եղել է զինական: Նրանց վրա էր դրված հարևան դաշնակից փոքր պետությունների արտաքին սահմանի պաշտպանության պատասխանատվությունը, և այդ հարցում նրանց ենթարկվում էր տվյալ սատելիտ պետության զինուժը: Հայոց թագավորության առանձին բղեջխությունների և նրանց հարևան պետությունների միջև ձևավորվում էին յուրահատուկ հարաբերություններ, որոնք երբեմն առաջացնում էին անջատողական միտումներ: Ընդ սմին, IV դարում Հայոց Արևելից կողմանց երկու կուսակալ իշխանությունները (Գարդմանացիք և Սինիքից անջատված Գորոզուայք - «Գարգարացիք») Մեծ Հայքի արքայի անունից բղեջխական զինական գործառույթներ էին իրականացնում Կուրի ձախափնյա Աղվանից և Բաղասականի թագավորությունների նկատմամբ՝ կրելով գլխավոր պատասխանատվությունը նրանց հյուսիսային սահմանների պաշտպանության համար:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղոս 1909, Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կանայեանց, Տփղիս [Agat'angeġos 1909, Agat'angeġay Patmut'iwne Hayots, Aškhatut'eamb G. Tēr-Mkrčean ew St. Kanayeants, Tp'ġis].

Ագաթանգեղոս 1977, Պատմություն Հայոց, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով ու ծանոթություններով՝ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, Երեւան [Agat'angeġos 1977, Patmut'iwne Hayots, Aškharhabar t'argmanut'yun nerac'akanov u c'anot'ut'yunnerov A. Ter-Ġewondyani, Yerewan].

Ակինեան Հ. Ն. 1970, Մովսէս Դափսուրանցի (կոչուած Կաղանկատուացի) եւ իր Պատմութիւն Աղուանից, Վիեննա [Akinean H. N. 1970, Movsēs Daskhurantsi (koc'uats Kaġankatuatsi) ew ir Patmut'iwne Aġuanits, Wien].

⁵⁰ Семенов 2007: 41.

- Անանուն, Աշխարհացոյց 2013**, Անանուն (է դար), Աշխարհացոյց, Գիտա-
քննական բնագիր՝ Ա. Յակոբեանի, - Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԷ տարի,
Վիեննա-Երեւան, սն. 35-194 [Ananun, Aškarhatsoyts 2013, Ananun (VII dar),
Aškarhatsoyts, Gita-qnnakan bnagir A. Yakobeani, - Handēs amsoreay, CXXXVII
tari, Wien-Yerewan, col. 35-194].
- Արաբ մատենագիրներ 2005**, Ներածությունը և բնագրից թարգմանություն-
ները Ա. Տեր-Ղևտոնյանի (Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մա-
սին. 16), Երևան [Arab matenagirner 2005, Nerac‘ut‘yunə ew bnagrits
t‘argmanut‘yunnerə A. Ter-Ġewondyani (Otar ađbyurnerə Hayastani ew hayeri ma-
sin: 16), Yerewan].
- Բուզանդ 1933**, Փաստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց. Ի չորս դպրու-
թիւնս, Վենետիկ [Buzand 1933, P‘awstosi Buzandatswoy Patmut‘iwn Hayots: I
čors dprutiwns, Venetik].
- Դասխուրանցի 1983**, Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշ-
խարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Երևան
[Daskhurantsi 1983, Movsēs Kađankatuatsi, Patmut‘iwn Ađuanits aškarhi,
Qnnakan bnagirə ew nerac‘ut‘yunə V. Arađelyani, Yerewan].
- Եղիշէ 1957**, Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Ի լոյս ածեալ ...
աշխատութեամբ՝ Ե. Տէր-Մինասեան, Երեւան [Eđiše 1957, Eđišeī Vasn
Vardaney ew Hayots paterazmin, I loys ac‘eal ... aškatut‘eamb E. Tēr-Minasean,
Yerewan].
- Թովմա 1887**, Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրու-
նեաց, ՍՊբ. [T‘ovma 1887, T‘ovmayi vardapeti Arc‘runwoy Patmut‘iwn tann
Arc‘runeats, SPb.].
- Թովմա 2006**, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց,
Քննական բնագիրը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Մ. Հ. Դար-
բինյան-Մելիքյանի, Երեւան [T‘ovma 2006, T‘ovma Arc‘runi ew Ananun,
Patmut‘iwn tann Arc‘runeats, Qnnakan bnagirə, ařajabanə ew c‘anot‘agrut‘yunnerə
M. H. Darbinyan-Meliqyani, Yerewan].
- Թովմա 2010**, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց,
Աշխատասիրությամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանյանի, - Մատենագիրք Հայոց, հտ.
ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս [T‘ovma 2010, T‘ovma Arc‘runi ew Ananun, Patmut‘iwn
tann Arc‘runeats, Aškhatasirut‘eamb G. Tēr-Vardaneani, Ant‘ilias].
- Խորենացի 1913**, Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ՝
Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Տփղիս [Movsisi Khorenatswoy
Patmut‘iwn Hayots, Aškatut‘eamb M. Abeđean ew S. Yarut‘iwnean, Tp‘ġis, 1913].
- Կարապետյան Ս. 2004**, Հյուսիսային Արցախ, Երևան [Karapetyan S. 2004,
Hyusisayin Artsakh, Yerewan].
- Կորին 1941**, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը ... առաջաբանով եւ ծանօթու-
թիւններով ի ձեռն Մ. Աբեղեանի, Երեւան [Koriwn 1941, Varq Maštotsi,
Bnagirə ... ařajabanov ew c‘anot‘ut‘yunnerov i dzeřn M. Abeđeani, Yerewan].

- Կրկյաշարյան Ս. Մ. 1966**, Բղեշխությունների առաջացումը Հայաստանում, - ՊԲՀ, հ^մ 4, էջ 257-262 [Krkyasharyan S. M. 1966, Bdeškhut'yunneri arajatsuma Hayastanum, - PBH, No. 4, pp. 257-262].
- Հակոբյան Ա. Հ. 1982**, Գարգարացիները ըստ անտիկ եւ հայկական սկզբնաղբյուրների, - ՊԲՀ, հ^մ 4, էջ 116-130 [Hakobyan A. H. 1982, Gargaratsinerə əst antik ew haykakan skzbnagbyurneri, - PBH, No. 4, pp. 116-130].
- Հարությունյան Բ. 1976**, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արեւելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացութիւնը 387-451 թթ., - ԲԵՀ, հ^մ 2, էջ 77-95 [Harut'yunyan B. 1976, Mets Hayqi t'agavorut'yan hyusis-arewelyan marzeri varča-qağaqakan katsut'yunə 387-451 t't', - BEH, No. 2, pp. 77-95].
- Հարությունյան Բ. Հ. 1988**, Հայ Արշակունիների ձեռնական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, - ՊԲՀ, հ^մ 3, էջ 56-67; հ^մ 4, էջ 44-60 [Harut'yunyan B. H. 1988, Hay Aršakunineri dzerakan iškhanut'yan kalvac'qneri hartsi šurjə, - PBH, No. 3, Pp. 56-67; No. 4, pp. 44-60].
- Հարությունյան Բ. 1994, 1995**, Արցախի, Հայոց Արեւելից կողմերի եւ Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, - ՊԲՀ, 1994, հ^մ 1-2, էջ 256-266; 1995, հ^մ 1, էջ 191-208 [Harut'yunyan B. 1994, 1995, Artsakhi, Hayots Arewelits koğmeri ew Ğarabaği tarac'qi hartsi šurjə, - PBH, 1994, No. 1-2, Pp. 256-266; 1995, No. 1, pp. 191-208].
- Հարությունյան Բ. Հ. 1998**, Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների եւ Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII-VI դ.դ.), Երեւան [Harut'yunyan B. H. 1998, Hayastani, hay-iranakan haraberut'yunneri ew Arajavor Asiayi hnaguyn patmut'yan mi qani khndirneri šurj (m. t'. a. VII-VI d.d.), Yerewan].
- Հերոդոտոս 1986**, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ.' Ս. Կրկյաշարյանի, Երեւան [Herodotos 1986, Patmut'iwn in grqits, T'argm. S. Krkyasharyani, Yerewan].
- Մանասերյան Ռ. Լ. 1999**, Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկություններն Արտաշեսյանների օրոք (թագավորը եւ ավագանին), - ԼՀԳ, հ^մ 1, էջ 77-85 [Manaseryan R. L. 1999, T'agavorakan iškhanut'yan hastatut'yan zargatsman arandznahatkut'yunnern Artašesyanneri oroq (t'agavorə ew avaganin), - LHG, No. 1, pp. 77-85].
- Մառ Ն. 1911**, Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Ի ռուս հրատարակութենէ, կատարելոյ ... Նիկողայոսէ Մառ, Թարգմանեաց ի հայ Յուսիկ արք., Վաղարշապատ - Ս. Էջմիածին [Mař N. 1911, Mkrtut'iwn Hayots, Vrats, Abkhazats ew Alanats i srboyn Grigorē, I rus hratarakut'enē, katareloy ... Nikoğayosē Mař, T'argmaneats i hay Yusik arq., Vağaršapat - S. Ejmiac'in].
- Մատենագիրք Հայոց 2003**, հտ. Ա-Բ (Կորին, Փաւստոս Բուզանդ, Ագաթանգեղոս, Մովսէս Խորենացի, Ղազար Փարպեցի), Անթիլիաս [Matenagirq Hayots 2003, ht. I-II, (Koriwn, P'awstos Buzand, Agat'angeğos, Movsēs Khorenatsi, Ğazar P'arpeti), Ant'iliias].

- Մարկվարտ 3. 1903**, Հայ բղեաշխք, - Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, սն. 1-5, 114-119 [Markvart Y. 1903, Hay bdeashkhq, - Handēs amsoreay, CXV tari, Wien, col. 1-5, 114-119].
- Մելիքսեթ-Բեկ L. 1934**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, հտ. Ա (Ե-ԺԲ դար), Երեւան [Melikset'-Bek L. 1934, Vrats aǰbyurnerə Hayastani ew hayeri masin, ht. I (V-XII dar), Yerewan].
- Մուշեղյան Ա. Վ. 2007**, Մովսես Խորենացու դարը, Երեւան [Mušegyan A. V. 2007, Movses Khorenatsu darə, Yerewan].
- Մուրադյան Պ. Մ. 1996**, Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը. Բնագրեր եւ հետազոտություն, Երեւան [Muradyan P. M. 1996, Surb Šušaniki vkayabanut'yunə: Bnagrer ew hetazotut'yun, Yerewan].
- Յակոբեան Ա. 2000**, Ծիծեռնավանքի եկեղեցու անուանումը, նահատակի գերեզմանը եւ շինարարական փուլերը, - Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԴ տարի, Վիեննա, սն. 135-196 [Yakobyan A. 2000, C'ic'ernavanqi ekeǰetsu anuanumə, nahataki gerezmanə ew šinarakan p'ulerə, - Handēs amsoreay, CXIV tari, Wien, col. 135-196].
- Յակոբեան Ա. 2006**, Մաշտոցի երկրորդ հիւսիսային ուղեւորութեան ժամանակը եւ խնդիրները, - Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց գրերի գյուտի 1600-ամյակին, Ջեկուցումների ժողովածո, Երեւան, էջ 122-131 [Yakobyan A. 2006, Maštotsi erkrord hiwsisayin uǰeworut'ean žamanakə ew khndirnerə, - Mijazgayin gitažogov, nvirvac' Hayots gleri gyuti 1600-amyakin, Zekutsumneri žogovac'o, Yerewan, pp. 122-131].
- Յակոբեան Ա. 2009**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիճակագրական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան [Yakobyan A. 2009, Patma-aškhrahagrakan ew vimagragitakan hetazotut'iwnner (Artsakh ew Utik), Wien-Yerewan].
- Յակոբեան Ա. 2011**, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Ջարանամակ». Հետազոտություն եւ բնագրեր, - «Բազմավէպ», Վենետիկ, հ^մ 3-4, էջ 485-550 [Yakobyan A. Gahnamak 2011, "Gahnamak azatats ew tanuterants Hayots": Hetazotut'iwn ew bnagrer, - "Bazmavēp", No. 3-4, p. 485-550, Venetik].
- Յակոբեան Ա. 2014**, «Առանշահիկներ - Միհրանեաններ» տոհմաբանական առասպելի պատմական հիմքերը, - Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով. «Հայագիտությունը եւ արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները», Ջեկուցումների ժողովածո, Երեւան, էջ 109-113 [Yakobyan A. 2014, "Aranšahikner - Mihraneanner" tohmabanakan araspeli patmakan himqerə, - Hayagitakan mijazgayin II hamažogov: "Hayagitut'yunə ew ardi žamanakašrjani martahravernerə, Zekutsumneri žogovac'o, Yerewan, pp. 109-113].
- Յակոբեան Ա. 2020**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (Պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան [Yakobyan A. 2020, Arqayatohmern u iškhanatohmerə Bun Aǰuanqum ew Hayots Arewelits koǰmanqum antikits minc'ew XV dar (Patma-aǰbyuragitakan qnnut'iwn), Yerewan].

- Յարութիւնեան Բ. 2001**, Մեծ Հայքի բղեշխութիւնների եւ բղեշխութեան հաստատութեան շուրջ, - Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԵ տարի, Վիեննա, սն. 97-180 [Yarut'yunyan B. 2001, Mec' Hayqi bdeškhut'yunneri ew bdeškhakan hastatut'ean šurj, - Handēs amsoreay, CXV tari, Wien, col. 97-180].
- Յովհան 2005**, Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարաւնոյ, Գիտաբնական բնագիրը՝ Ա. Յակոբեանի, - Մատենագիրք Հայոց, հտ. Դ-Ե, Անթիլիաս [Yovhan 2005, Yovhan Mamikonean, Patmut'awn Tarawnoy, Gitaqnnakan bnagirə A. Yakobyani, Matenagirq Hayots, ht. IV-V, Ant'iliias].
- Յունարէն Վարք 1966**, Ազաթանգեղոսի պատմության հունական նորահայտ խմբագրությունը (Վարք), Թարգմ. հունարէն բնագրից՝ Հ. Բարթիկյանի, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղեւոնդյանի, - «Էջմիածին», հ^մ է, էջ 28-34, հ^մ Ը, էջ 46-51, հ^մ Թ-Ժ, էջ 79-87 [Yunarēn Varq 1966, Agat'angeğosi patmut'yan hunakan norahayt khmbagrut'yunə (Varq), T'argm. hunaren bnagrits H. Bart'ikyani, ařajaban ew c'anot'agrut'yunner A. Ter-Ĝevondyani, - "Ejmiac'in", No. VII, pp. 28-34, No. VIII, Pp. 46-51, No. IX-X, p. 79-87].
- Պլուտարքոս 2001**, Կենսագրություններ, Կազմեց, ... թարգմանեց, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան, Երեւան [Plutargos 2001, Kensagrut'yunner, Kazmets, ... t'argmanets ew c'anot'agrut'yunnerə grets S. Grqašaryan, Yerewan].
- Պրոկոպիոս Կեսարացի 1967**, Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին. 5, Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա, Թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ՝ Հ. Բարթիկյանի, Երեւան [Prokopios Kesaratsi 1967, Otar aĝbyurnerə Hayastani ew hayeri masin: 5, Byuzandakan aĝbyurner: I, T'argm. bnagrits, ařajaban ew c'anot'agrut'yunner H. Bart'ikyani, Yerewan].
- Սարգսեան Գ., Յակոբեան Ա. 2012**, Նորայայտ Կարկառ քաղաքատեղին, - «Վարձր», հ^մ 5, Երեւան, էջ 43-59 [Sargsean G., Yakobean A. 2012, Norayayt Karkar qaĝaqateĝin, - "Vardzq", No. 5, Yerewan, p. 43-59].
- Սեբէոս 1979**, Պատմութիւն Սեբէոսի, Աշխատասիրությամբ՝ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երեւան [Sebeos 1979, Patmut'awn Sebeosi, Aškhatasirut'eamb G. V. Abgaryani, Yerewan].
- Սեբիոս 1939**, Սեբէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Չորրորդ տպագրութիւն ... ի ձեռն Ստ. Մախասեանց, Երեւան [Sebios 1939, Sebeosi episkoposi Patmut'awn, Ćorrord tpagrut'awn ... i dzern St. Malkhaseants, Yerewan].
- Սվազյան Հ. Ս. 1972**, Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանից աշխարհի պատմության» աղբյուրները, - ՊԲՀ, հ^մ 3, էջ 195-206 [Svazyan H. S. 1972, Movses Kaĝankatvatsu "Aĝvanits aškharhi patmut'yan" aĝbyurnerə, - PBH, No. 3, pp. 195-206].
- Ստրաբոն 1940**, Քաղեց եւ թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երեւան [Strabon 1940, Qaĝets ew t'argmanets H. Aĉ'ařyan, Yerewan].
- Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ. 1981**, Մաշտոցյան ավանդները եւ Հայոց առաքելությունը Հոնաց աշխարհում, - ՊԲՀ, հ^մ 1, էջ 107-119 [Ter-Petrosyan L. H.

- 1981, Mashtotsyan avandnerə ew Hayots araquelut'yunə Honats aškarhum, - PBH, No. 1, pp. 107-119].
- Փարպեցի 1904**, Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Աշխատութեամբ՝ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Մալխասեան, Տիգրիս [P'arpetsi 1904, Ğazaray P'arpetswoy Patmut'iwn Hayots ew T'uġt' ar Vahan Mamikonean, Aškhatut'eamb G. Tēr-Mkrčēan ew St. Malkhasean, Tr'ġis].
- Адонц Н. 1908**: Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя, СПб. [Adonts N. 1908, Armeniya v ėpokhu Yustiniana. Političeskoe sostoyanie na osnove nakhararskago stroya, SPb.].
- Акопян А. А. 1987**: Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван [Akopyan A. A. 1987, Albaniya-Aluank v greko-latinskikh i drevnearmyanskikh istočnikakh, Erevan].
- Акопян А. КВ 1987**: “История Армении” Фавста Бузанда как источник “Повести о Вачагане” (Снова о первом и втором дпрутюнах Фавста Бузанда), - “Кавказ и Византия”, вып. 5, Ереван, с. 72-81 [Akopyan A. KV 1987, “Istoriya Armenii” Favsta Buzanda kak istočnik “Povesti o Vačagane (Snova o pervom i vtorom dprutyunakh Favsta Buzanda)”, – “Kavkaz i Vizantiya”, vyp. 5, Erevan, Pp. 72-81].
- Арутюнян А. Ж. 2015**: Армения, государства Восточного Средиземноморья и Иран (189 г. до н. э. - 298 г. н. э.), Ростов-на Дону [Arutyunyan A. Ž. 2015, Armeniya, gosudarstva Vostočnogo Sredizemnomor'ya i Iran (189 g. do n. ē. - 298 g. n. ē.), Rostov-na Donu].
- Арутюнян Б. 1979**: Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, - “Кавказ и Византия”, вып. 1, Ереван, с. 19-35 [Arutyunyan B. A. 1979, Administrativnoe delenie zakavkazskikh vladeniy Sasanidskogo Irana soglasno trudu Elišē, – “Kavkaz i Vizantiya”, vyp. 1, Erevan, Pp. 19–35].
- Арутюнян Б. А. 2001**, Епархии Армянской церкви в Римской империи и проблема собственных владений армянских Аршакидов, – Международная научная конференция “Армения и Христианский Восток”. 27-30 июня 2001 г., Тезисы докладов, СПб., с. 24–26 [Arutyunyan B. A. 2001, Eparkhii armyanskoj tserkvi v Rimskoj imperii i problema sobstvennykh vladeniy armyanskikh Aršakidov, – Meždunarodnaya naučnaya konferentsiya “Armeniya i Khristianskiy Vostok”. 27-30 iyunya 2001 g., Tezisy dokladov, SPb., Pp. 24–26].
- Баладзори 1927**: Книга завоевания стран, Текст и перевод П. К. Жузе, Баку [Baladzori 1927, Kniga zavoevaniya stran, Tekst i perevod P. K. Žuze, Baku].
- Гоиладзе В. И. 1979**: Политическое развитие Картли с начала VI в. до конца 30-х гг. VII в.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Тбилиси [Goiladze V. I. 1979, Političeskoe razvitie Kartli s načala VI v. do kontsa 30-kh gg. VII v.: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk, Tbilisi].
- Джунаншер Джунаншеряни 1986**: Жизнь Вахтанга Горгасала, Пер., введение и примечания Г. В. Цулая, Тбилиси [Džuanšer Džuanšeriani 1986, Žizn' Vakhhtanga Gorgasala, Per., vvedenie i primečaniya G. V. Tsulaya, Tbilisi].
- Жамкочян А. С. 2016**: Житие св. Григория Просветителя Армении по арабской синайской рукописи 455, Ереван [Žamkočyan A. S. 2016, Žitie sv. Grigoriya Prosvetitelya Armenii po arabskoj sinayskoj rukopisi 455, Erevan].

- Կառամանյան Կ. Ա. 1987:** Источники “Истории страны Алуанк”: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Ереван [**Kagramanyan K. A. 1987,** Istočniki “Istorii strany Aluank”: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk, Erevan].
- Կարաւոլո՞ւ Ն. Ա. 1902:** Сведения арабских писателей X и XI веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербейджане, - СМОМПК, вып. XXXI, Тифлис [**Karaulov N. A. 1902,** Svedeniya arabских pisateley X i XI vekov po R. Khr. o Kavkaze, Armenii i Aderbeydžane, - SMOMPK, vup. XXXI, Tiflis].
- Կարաւոլո՞ւ Ն. Ա. 1903:** Сведения арабских писателей X и XI веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербейджане, - СМОМПК, вып. XXXII, Тифлис [**Karaulov N. A. 1903,** Svedeniya arabских pisateley X i XI vekov po R. Khr. o Kavkaze, Armenii i Aderbeydžane, SMOMPK, vup. XXXII, Tiflis].
- Մարր Ն. 1906:** Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), - ЗВОИРАО, т. 16, 1904–1905, вып. II–III, СПб., с. 63-211 [**Marr N. 1906,** Kreščenie armyan, gruzin, abkhazov i alanov svyatym Grigoriem (Arabskaya versiya), – ZVOIRAO, t. 16, 1904–1905, vup. II–III, SPb., Pp. 63-211].
- Նովոսել՞ւցե՞ւ Ա. Ք. 1980:** Генезис феодализма в странах Закавказья, Москва [**Novoseltsev A. P. 1980,** Genezis feodalizma v stranakh Zakavkaz'ya, Moskva].
- Օբրա՞շենիե՞ր Գրու՞զի 1989:** Пер. с древнегрузинского Е. С. Такайшвили. Редакционная обработка, исследование и комментарии М. С. Чхартишвили, Тбилиси [Օbrašėnienė Gruzii 1989, Per. s drevnegruzinskogo E. S. Takayšvili. Redaktsionnaya obrabotka, issledovanie i komentarii M. S. Čkhartišvili, Tbilisi].
- Օճերկի իստորի Գրու՞զի 1988:** т. II, Грузия в IV-X веках, Ред.: М. Д. Лордкипанидзе, Д. Л. Мухелишвили, Тбилиси [Օčerki istorii Gruzii 1988, t. II, Gruzija v IV-X vekakh, Red.: M. D. Lordkipanidze, D. L. Muskhelishvili, Tbilisi].
- Օճերկի իստորի ՍՍՍՐ 1958:** Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв., Москва [Օčerki istorii SSSR 1958, Krizis rabovladel'českoj sistemy i zaroždenie feodalizma na territorii SSSR III-IX vv., Moskva].
- Քերե՞ւալո՞ւ Ս. Մ. 2010:** Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов, Москва [**Perevalov S. M. 2010,** Taktičeskie traktaty Flaviya Arriana: Taktičeskoe iskustvo; Dispozitsiya protiv alanov, Moskva].
- Տե՞մե՞նով Ն. Գ. 2002:** Этнополитическая история Восточного Кавказа в III-VI вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук, Махачкала [**Semenov I. G. 2002,** Etnopolitičeskaya istoriya Vostočnogo Kavkaza v III-VI vv.: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk, Makhačkala].
- Տե՞մե՞նով Ն. Գ. 2007:** Генеалогия Картлийских царей: от Мириана III до Вахтанга Горгасала, Махачкала [**Semenov I. G. 2007,** Genealogiya Kartlijskikh tsarey: ot Miriana III do Vakhtanga Gorgasala, Makhačkala].
- Խուրշու՞յան Է. Տ. 2003:** Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы [**Khuršudyan E. Š. 2003,** Armenia i Sasanidskie Iran (Istoriko-kul'turologičeskoe issledovanie), Almaty].
- Խուրշու՞յան Է. Տ. 2015:** Государственные институты Парфянского и Сасанидского Ирана. III в. до н. э. - VII в. н. э., Алматы [**Khuršudyan E. Š. 2015,** Gosudarstvennyye instituty Parfyanskogo i Sasanidskogo Irana. III v. do n. e. - VII v. n. e., Almaty].

- Церетели Г. В. 1941:** Армазская билингва, Тбилиси [Tsereteli G. V. 1941, Armazskaya bilingva, Tbilisi].
- Garitte G. 1946:** Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome.
- Gurnet F. 1993:** A new Sasanian Mintmark? - "Journal of the Oriental Numismatic Society", № 138, London.
- Hewsen R. H. 1988-1989, 1990-1991:** Introduction to Armenian historical geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia..., - RÉArm., t. XXI, XXII, Paris.
- Hoffmann G. 1880:** Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer, Leipzig.
- Lafontaine G. 1973:** La version grecque ancienne du livre arménienne d'Agathange (édition critique), Louvain-la-Neuve.
- Marquart J. 1901:** Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Mosēs Xorenaçi: mit historisch-kritischem Kommentar und historischen und topographischen Excursen, Berlin.
- Mutafian Cl. 2012:** L'Arménie du Levant (Xie–XIVe siècle), t. I–II, Paris.
- Pagliari A. 1929-1930:** Mediopersiano bitaxš, armeno bdeašx: ó óφθαλμός τοῦ βασιλέως, - "Rivista degli studi Orientali", Vol. XII, fasc. II (Roma), p. 160-168.
- Petr. 1860:** Византийские историки. Перевод С. Дестуниса, СПб.
- Proc. 1954:** Procopius, De aedificiis, With an English translation by H. B. Dewing, Cambridge/Mass. - London.
- Strab. 1915–1925,** Strabonis Geographica, Recognoverunt A. Meineke, Vol. I-III, Lipsiae.
- Toumanoff C. L. 1963:** Studies in Christian Caucasian History, Georgetown.

Ալեքսան Հակոբյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ
jakobialex@yahoo.com

ONCE MORE ABOUT THE MAIN FUNCTION OF THE ARMENIAN PITIASHKHS (BDEAŠXS)

Aleksan Hakobyan

Key words: *Gugarq', Gardman, pitiashkhs, governorships, Aldznik', Not-Artašrakan, Kadmēatsik', Korduq', Karkar, Gorozuayk', Mihraneans, Albania, Balasakan.*

At present, it can be assumed with great confidence that the main function of the Armenian pitiashkhs-governorships was military. They were responsible for protecting the external border of neighboring small allied states, and in this matter the entire army of the satellite state was subordinate to them.

Thus, the pitiashkhs of Gugarq were responsible for protecting the external border of the kingdom of Iberia (Virq), the pitiashkhs of Aldznik were responsible for protecting the external border of the kingdom of Osroene (Edessa), the pitiashkhs of the Nor-Shirakan sides were responsible for protecting the external border of the kingdom of Adiabene (Assyria), and the pitiashkhs of Korduq were responsible for protecting the external border of the kingdom Aruastan (Migdonia). As compensation for their service, the pitiashkhs received control over small areas of the neighboring satellite states. Probably, such an

Iranian institution of pitiashkhs was introduced in Armenia by Tigran II during the acceptance of the rights and duties of the king of kings.

Analysis of information from Armenian sources shows that several border principalities / governorships also had similar pitiashkh functions. Thus, specific relations were formed between some individual pitiashkhs of the Armenian Kingdom (the bdeaxs) and neighboring states, which sometimes led to separatist tendencies. One of the striking examples of this is the relationship between the Armenian principalities / governorship of Gardman on the right bank of the Kura River and the kingdom of Albania Proper on the left bank of the Kura.

In the 4th century the principalities / viceroyalties of the Eastern side of Armenia (Gardmanatsiq and Gorozuayq - “Gargaratsiq” who were separated from Syunig) - on behalf of the king of Greater Armenia, performed military pitiashkh functions with respect to the Albanian and Bağasakan kingdoms on the left bank of the Kura, bearing supreme responsibility for the protection of their external (northern) borders.